

Павло Чубинський

в історії української антропології

Сергій Сегада

І починаючи з шести-десятих років XIX ст., на сторінках європейських наукових видань і періодичної преси все частіше почав зустрічатись термін "антропологія". Це був період становлення нової наукової дисципліни, що мала на меті вивчення людини, час активних пошуків, помилок і здобутків. Інтерес до антропології пояснювався відкриттям кісткових решток так званої "доісторичної людини" (неандертальців і кроманьйонців) в місцезнаходженнях Німеччини та Франції і сплеском національної самосвідомості, який охопив широкі верстви європейського суспільства. Згідно з тогочасними уявленнями, фізичні риси людей розглядались як етновизначальні характеристики, й увійшли до програми і

практики народознавчих досліджень.

Першим серед українських вчених, хто усвідомив нерозривний зв'язок історії, етнології та антропології, був Павло Чубинський (1839–1884) – визначний вчений-народознавець і громадський діяч, один із засновників київської "Громади", яка вела велику просвітницьку роботу, спрямовану на відродження українства. 1869 р. після повернення із заслання Чубинський очолив Етнографічно-Статистичну експедицію в Південно-Руський край (так тоді називалась Україна в офіційних документах Російської імперії), організованої Російським Географічним Товариством. За відносно короткий проміжок часу (три польових сезони) експедиція збрала величезні за обсягом матеріали у Київській, Волинській, Подільській, Мінській, Гродненській, Люблінській, Седлецькій губерніях і Бессарабії, де переважала або компактно проживала українська людність. У 1872 р. Чубинський заснував Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства і започаткував семитомне видання "Праць етнографічно-статистичної експедиції в Південно-Західний край", де було узагальнено колосальні етнографічні, фольклорні, статис-

тичні та демографічні матеріали. На сторінках одного з них він узагальнив матеріали антропологічних досліджень українців, зібрані на підставі т. зв. анкетного методу, який доволі широко застосовувався на початковому етапі розвитку антропології.

Програма досліджень, розроблена Чубинським з урахуванням досвіду європейської науки, охоплювала 18 ознак зовнішнього вигляду людини, а саме: зріст, колір шкіри, форму голови, колір волосся, форму брів, вигляд і колір очей, величину рота, форму щелеп, форму і ширину носа, ширину плечей, висоту і ширину грудей, довжину рук і ніг, швидкість ходи. Особлива увага приділялась зросту і пігментації волосся та очей [1]. Більшість ознак, які увійшли до програми Павла Чубинського, й досі широко застосовується в етнічній антропології. Виняток складає хіба що швидкість ходи.

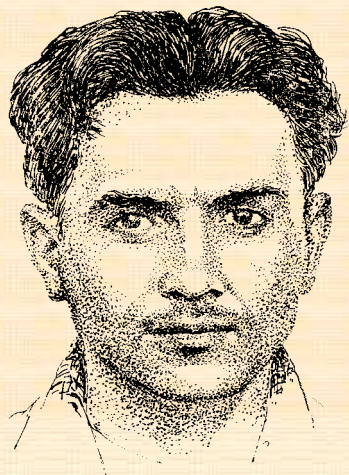
Наведені ознаки були включені до анкет, розісланих лікарям рекрутських комісій з проханням заповнити їх під час медичного огляду призовників. В такий спосіб вдалось отримати дані щодо рис зовнішності 1355 юнаків і молодих чоловіків-українців (вік більшості рекрутів – 21 рік).

За підсумками проведеного дослідження, Павло Чубинсь-

кий виділив три антропологічні типи, а саме: український, розповсюджений в Середній Наддніпрянщині, поліський, поширений в північних регіонах України, та подільський, представлений на Поділлі. За його спостереженнями, серед представників найбільш поширеного українського типу переважав середній і високий зріст, темно-русьяве чи чорне волосся (майже 72 % обстежених осіб), сірі очі, пряма спинка носа (близько 70 %). Світловолосі склали близько 28 %, блакитнооки та сірооки – трохи більше 17 %, карооки – близько третини. Цікаво, що ці дані загалом добре узгоджуються з результатами досліджень Василя Дяченка – керівника Української антропологічної експедиції Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР 1956–1963 рр., які ґрунтувались на сучасних методичних засадах [2].

Слід взяти до уваги, що Павло Чубинський не обмежився загальною антропологічною характеристикою українського народу, намагаючись з'ясувати, які компоненти увійшли до його складу. Особливого значення вчений надавав т. зв. "східній", або "степовій" чи "кочівницькій" домішці, появу якої серед українців він пов'язував із середньовічними тюркомовними групами. "Проміж малоросів часто зустрічаються типи зовсім татарські. Взагалі малоруський тип не позбавлений східної домішки, – писав він. – Не кажучи вже про кочівницькі народи княжого періоду – печенігів, козарів тощо, які б могли хоча б частково осідати в краю, – тут на Україні поселилися торки, берендеї і чорні клобуки. Потім постійні набіги татарів, захоплення жінок не могли не впливати як на татарський, так і малоруський типи".

Аналіз наукових даних, отриманих шляхом застосування

Українці Середньої Наддніпрянщини та Поділля (узагальнені антропологічні портрети)

Українець Правобережного Полісся (узагальнений антропологічний портрет)

Українець степової зони (узагальнений антропологічний портрет)

сучасних методів фіксації антропологічних ознак, свідчить про те, що серед української людності Середньої Наддніпрянщини, надто Поросся, справді спостерігається тенденція до сплюснення обличчя і поперечної спинки носа, а також дещо сильніший розвиток складки верхньої повіки, що свідчить про наявність незначної "східної", або монголоїдної домішки [3]. За даними історичних, археологічних та палеоантропологічних джерел її поява в цьому регіоні України пов'язана з тюркомовними кочівниками доби Київської Русі. Відомо, що в XII ст. в По-

росії існував союз Чорних Клобуків – одного із печенізьких племінних об'єднань, яке знаходилось на службі у київських князів. Основним завданням цього об'єднання, куди входили також пізні алани та протоболгари, був захист південних рубежів Київської Русі від нападів половців, які намагались прорватися на Київщину так званим "бузьким степовим коридором" [4]. За підрахунками відомого археолога Олександра Моці, в XII ст. ці групи кочовиків склали приблизно п'яту частину населення Поросся [5]. Природно, що тривале спілкування давньоруської та асимільованої

кочівницької людності, що згодом перейшла на осілий спосіб життя, залишили певний слід в генофонді українців Середньої Наддніпрянщини.

Це ж стосується і кримських татар, які не лише воювали, а й активно спілкувались зі своїми сусідами-козаками. Так, на одній із сторінок Львівського літопису XVII ст. читаємо: "В тім же року (мова йде про 1637 р. — С.С.) татаров поддалося дванадцять тисяч королю польському і присягнули пред гетьманом Конецьпольським, і указано їм мешканнє за Дніпром межі козаками" [6]. Поява носіїв "східних" рис у Дніпровському Лівобережжі швидко позначилась на фізичному типові місцевої людності. Виразні наслідки шлюбних контактів колишніх ворогів і досі простежуються поблизу селища Іркліїв (нині це Чорнобаївський район Черкаської області). Цікаво, що тут їх засвідчують не лише антропологічні ознаки, а й прізвища: Ханделій (тюркське "вдатний хан", Хандюк ("ханський слуга"), Кучук ("малий"), Каракаш ("чорнобривий") і т.п. [7]. Поселення кримських татар відомі не лише у Нижньому Подніпров'ї, а й на Волині (в с. Ювківці поблизу м. Острога, де ще в XIX ст.

була невелика мечеть); на Львівщині (в с. Наконечне, друге поблизу м. Яворова) тощо [8].

З наведеного випливає, що суто візуальні спостереження Павла Чубинського стосовно "східного" компоненту в антропологічному складі українців аж ніяк не розходяться з результатами наукових досліджень, які ґрунтуються на досконаліших методичних засадах. Все ж слід зауважити, що ця домішка на загал має незначний характер і її можна "вловити" лише за допомогою спеціальних фахових методів шляхом порівняння з тими групами, які за будовою обличчя вважаються "еталоном" європеїдної раси, наприклад, вірменами [9].

Дещо інакше слід розцінювати ті зауваження вченого, які стосуються південних слов'ян та румунів (молдаван). "Крім цього східного елемента, в часи козацтва, — писав він, — повинен був мати хоча б якийсь вплив південнослов'янський й румунський елементи, які вливались в козацьку Україну, а особливо в Запорізьку Січ" [10]. З контексту цієї ремарки можна зрозуміти, що Павло Чубинський перебільшував роль згаданих етнічних груп у формуванні таких південних рис зовніш-

ності українців, як темний колір волосся та очей.

Аналіз антропологічних даних показує, що представники південноєвропеїдних антропологічних варіантів, які у фаховій літературі дістали назву "неопонтійських", населяли територію України принаймні з енеолітичної доби. Це і племена раннього етапу розвитку трипільської культури, який датується принаймні IV тисячоліттям до н.е., це і більшість іраномовних скіфів та сарматів I тис. до н.е. — початку I тис. н.е., це і алани другої половини I тис. н.е., з якими слов'янські праукраїнські племена активно взаємодіяли на Лівобережжі. Саме їм й іншим етнічним групам давньої України сучасні українці завдячують оспіваним в усній народній творчості "чорним бровам та карим очам".

Загалом рівень антропологічної розвідки Павла Чубинського відповідав загальному стану тогочасної науки про людину. Однак її окремі положення все ж витримали випробування часом. Історія відвела автору слів Гімна України роль першопроходця в царині української антропології. І він блискуче впорався з цією роллю.

1. Чубинский П. П. Труды этнографо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. — СПб., 1972. — Т.7. — С. 343.
2. Дяченко В. Не тільки чорні брови, карії очі (антропологічні типи на етнічній території українського народу) // Віче. — 1992. — №4. — С. 122.
3. Чубинский П. П. Труды этнографо-статистической ... — С. 345.
4. Плетнева С.А. Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М.: Наука, 1981. — С. 282.
5. Моця О. П. Населення Південно-Руських земель XI–XIII ст. (За матеріалами некрополів). — К., 1993. — С. 130.
6. Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. Видання друге. — К.: Наукова думка, 1971. — С. 117.
7. Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу. — К.: Наукова думка, 1965. — С. 109.
8. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). — К.: Наукова думка, 1975. — С. 51.
9. Дяченко В. Д. Антропологічний склад ... — С. 72.
10. Чубинский П. П. Труды этнографо-статистической ... — С. 345.